

מכון האוניברסיטה הפתוחה
לחקר יחסי חברה-צבא

The Open University Institute
for the Study of Civil-Military Relations

19.2.25

פרופ' יגיל לוי, ד"ר זאב לרר

חוות דעת ציבורית: מאבקי זהות מתחפשים לבעיית משמעת

תמצית

המלחמה בעזה מאופיינת בריבוי תופעות התנהגותיות חריגות, דוגמת סטיות מהוראות פתיחה באש, ביזת רכוש, כניסת אזרחים לאזורי קרבות, תופעה תקדימית של חיילים המצלמים את עצמם ומעלים לרשתות החברתיות פוסטים המתריסים נגד ערכי הצבא ועוד. [צוות](#) שמינה הרמטכ"ל בראשות האלוף (במיל') מוטי ברוך הסיק שתופעות אלה הן הפרות משמעת שמקורן בשחיקה המבצעית של היחידות, ועל רקע זה המליץ לחזק את המשמעת בצבא. בסדנת חוקרים וחוקרות שהתקיימה במסגרת מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא נבחנו ההמלצות של צוות ברוך ונמצא שמסגור סטיות התנהגותיות כבעיות משמעת הוא שגוי. התופעות הבעייתיות שבאו לידי ביטוי במלחמה בעזה אינן בעיות משמעת בפני עצמן, אלא סימפטום לבעיות עמוקות יותר, ובמרכזן התפתחותם של מאבקי זהות פנים-צבאיים – שמקודמים בעיקר באמצעות הקבוצה החרד"לית מאז ההתנתקות ו"לוחמי הצווארון הכחול" מאז פרשת אזריה ומנגד מחאת אנשי המילואים נגד הרפורמה המשפטית – עד כדי ערעורה של ההיררכיה הצבאית. מסקנת הצוות היא שעל החברה האזרחית והכנסת לעקוב ביתר תשומת לב אחר התהליכים המתרחשים בצבא ולא להשאירם לטיפול בלעדי של הארגון. צעד חיוני לבלימת התהליך הוא הגבהה מחודשת של החומות בין הצבא למערכת הפוליטית; לכך השלכה על הגבלת מעורבות פוליטיקאים בנעשה בצבא, על מעמדו של חיל החינוך, על הלאמת המכנינות הקדם-צבאיות, על מניעת הקמתן של יחידות הומוגניות כמו חטיבת "חשמונאים" החרדית ועוד.

המטרה

מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא קיים ב-3 בפברואר 2025 סדנה של חוקרים וחוקרות מהאקדמיה כדי לבחון היבטים מרכזיים בהתערערות ההיררכיה הפיקודית הצבאית

במלחמה בעזה ובלבנון.¹ הסדנה נועדה לבחון אם נכון למסגר את התופעות של התערערות ההיררכיה כבעיות משמעת, כפי שהציע הצבא, או שעניין המשמעת הוא סימפטום לבעיות יסודיות יותר.

הרקע – תופעות חריגות בצבא

המלחמה בעזה מאופיינת בריבוי תופעות התנהגותיות חריגות: סטיות מהוראות פתיחה באש שאף הביאו לפגיעה בחטופים וברכבי סיוע הומניטרי, לצד פגיעה באזרחים עזתיים, פגיעה בעצורים, הרס מבנים ושריפתם ללא צורך מבצעי וללא אישור פיקודי, ביזת רכוש, כניסת אזרחים לאזורי קרבות, תופעה תקדימית של חיילים המצלמים את עצמם ומעלים לרשתות החברתיות פוסטים המתריסים נגד הפיקוד הצבאי, נגד ערכי הצבא וגם נגד הדרג המדיני, ענידת תג משיח ועוד. יודגש שאין מדובר בפעולות שבוצעו בהוראת הפיקוד הבכיר, הוראה שבמוסריותה ובחוקיותה איננו דנים, אלא בפעולות שבוצעו בסטייה מהוראות אלה, או בשטחים אפורים שבהם כללי "המותר והאסור" אינם ברורים.

המסגור הצבאי – בעיות משמעת

על רקע תופעות אלה, ובפרט בעקבות אירוע נפילתם של הארכיאולוג זאב חנוך ארליך וסמל גור קהתי בדרום לבנון, מינה הרמטכ"ל בנובמבר 2024 צוות בראשות אלוף (במיל") מוטי ברוך. הצוות בחן את הדרכים ל"חיזוק המשמעת המבצעית והתרבות הצבאית בלחימה"². הצוות עסק, כלשון המסמך שפרסם הצבא, "בגיבוש תמונת מצב מפורטת באשר לקיום משמעת מבצעית, כללי ההתנהגות והנורמות הנהוגים ביחידות הצבא ומימוש תרבות צבאית תקינה ביחידות הלוחמות, לשם הפקת לקחים ושמירה על חיי אדם." מסקנתו העיקרית, שפורסמה בינואר 2025, הייתה כי "בשל השחיקה המבצעית של היחידות השונות הנמצאות מזה למעלה משנה ושלושה חודשים בלחימה, חלה התרופפות במשמעת ובטיחות ביחידות השונות, שהתבטאה בשימוש לא נכון באמצעים והובילה לתאונות מבצעיות שניתן היה למנוע". על רקע זה המליץ הצוות "לפעול באופן מיידי לחיזוק הסטנדרטים המבצעיים וחיזוק יסודות המשמעת הצבאית" באמצעות אכיפה, חינוך והידוק הבקרה הפיקודית. במילים אחרות, צוות ברוך מסגר את הסטיות ההתנהגותיות כבעיות משמעת, ולכן המליץ על מהלכים לשיפור המשמעת.

האם המסגור נכון?

הסדנה בחנה את המלצות צוות ברוך כמהלך הממסגר סטיות התנהגותיות כבעיות משמעת. נקודת המוצא האנליטית, המקובלת בחקר מדיניות ציבורית, היא כפולה: (1) האופן שבו מוצגת בעיה ממסגר את אופייה ומקריין על דרכי הפתרון שיוצעו לה. ובמילים אחרות, משמוסגרה בעיה כבעיית משמעת, יותאמו להתמודדות עימה כלי ההתמודדות משמעתיים. (2) ניתוח מדיניות נוטה לא אחת לטשטש בין הבעיה עצמה ובין הסימפטומים שלה, בעוד טיפול בסימפטומים בלבד עלול להחריף את הבעיה. לאור זאת, הגיע צוות הסדנה למסקנות אחרות המאתגרות את מסגור הבעיה כבעיית משמעת, כמפורט להלן.

1 השתתפו בסדנה, נוסף על המחברים: ד"ר ניר גזית, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עדנה לומסקי-פדר, ד"ר דמיטרי סקולסקי וד"ר ניצן רותם. נייר זה נכתב על דעת המחברים בלבד.

2 אתר צה"ל, סיכום צוות המומחים לבחינה וחיזוק המשמעת המבצעית בלחימה, 1 בינואר 2025, <https://bit.ly/4a9R8AL>

מסגור חלופי – בעיה חברתית ולא משמעתית

מפרספקטיבה של הסוציולוגיה של הצבא, התנהגות פורקת עול של חיילים וחיילות אינה בעיית משמעת, אלא סימפטום לבעיות עמוקות יותר. זאת בפרט כאשר ההתנהגות הבעייתית במהלך המלחמה בעזה חורגת מגדר בעיות משמעת רגילות, דוגמת סטייה מהוראות בטיחות, ונוטה יותר להתנהגות בעלת ממדים זהותיים וסמליים בולטים. אין מחלוקת על כך שהחיילים והחיילות, כפי שציין צוות מוטי ברוך, חווים שחיקה עמוקה בעקבות שירות תובעני הנובע מהתמשכות המלחמה. אך שחיקה לבדה אינה יכולה לספק הסבר לתופעות הבעייתיות, מה גם שחלק מהן הופיע כבר בשלבים הראשונים של הלחימה, דוגמת השימוש המתריס של חיילים ברשתות החברתיות. יש לתת את הדעת גם לכך ששחיקה נגרמת לא רק בשל משך הלחימה, אלא מצטרפות אליה תופעות דוגמת "שעמום" ממשימות שגרה במהלך הלחימה, המלוות לעיתים בהמתנה ובחוסר מעש, וכל אלו מביאים לפריקת משמעת.³

אולם להתנהגות החריגה יש ממד של אתגור וחתירה תחת הסדר המוסרי, האידיאולוגי והרגולטורי של הצבא, המשתקף בפוליטיזציה שלו. הואיל ולהתנהגות החריגה יש ממד זהותי בולט, נידרש לכלים סוציולוגיים והשוואתיים. כבר לפני עשרות שנים נערך מחקר שהשווה בין שבתות אזרחיות למרידות צבאיות וזיהה שהמשותף להן הוא בין היתר מאבק על עוצמה או קידום אינטרסים.⁴ תפיסה זו זכתה לביסוס במלחמת וייטנאם שבמהלכה חווה הצבא האמריקאי התפוררות, שקיבלה ביטוי בסירוב חיילים לבצע פקודות ואפילו באלימות שהופעלה נגד מפקדים, פעולות שנילווה להן גם ממד אתני של שחורים נגד לבנים.⁵ המחקר זיהה שני תנאים להתפתחות מרידה, אלימות וסירוב: מחויבות נמוכה של חיילים לארגון (מה שתקף פחות במקרה של המלחמה עזה), והיעדר חשש שלהם מסנקציה, תנאי הרלוונטי למלחמה הנוכחית. יתרה מכך, כפי שעלה במחקר, בנייהול המאבק והסלמתו או הרגעתו, יש משקל להתערבות גורם שלישי, דוגמת פוליטיקאים מימין במקרה של המלחמה הנוכחית.

במילים אחרות, נכון להסתכל על אירועים, כמו ענידת תג משיח, החצנת השקפות ברשת החברתית ואפילו חריגה מהוראות פתיחה באש, כדפוס של התנגדות של חיילים לסמכות הפיקודית המרכזית או לערכי הצבא המוצהרים. מסקנה זו מתחזקת לאור התפיסה של דפוס התנגדות החוזרים על עצמם, כפעולה קולקטיבית המתנהלת בתוך שורות הצבא. זאת בפרט כשלחיילים הפועלים לפי דפוסים אלה יש מכנה זהותי משותף, דוגמת לוחמי יבשה, בעיקר בשירות מילואים, החולקים בהשקפת עולם "ניצית" עם בולטות של חיילים דתיים המשתייכים בעיקר לזרם החרד"לי, ושל מזרחים-מסורתיים. פעולה קולקטיבית תתנהל בגלוי ובזמן אמת (כלומר לא תיעוד או מחאה לאחר מעשה) כשמתקיים שילוב של מסת חיילים שלהם מכנה משותף זהותי והם חשים שייכים למעמד חברתי שיש לו עוצמה.⁶ תחושת העוצמה מתחזקת בתקופה שבה המחנה הפוליטי שהחיילים שייכים אליו צובר כוח ודובריו מגבים לא אחת התנהגות חריגה ולעומתית של חיילים מול הצבא (דוגמת אירוע שדה תימן).

תחושת העוצמה של קבוצות זהות מסוימות מתחזקת נוכח אופיו הבררני של הגיוס לצבא בכלל, ולמערך המילואים בפרט. הבררנות מעניקה כושר מיקוח לקבוצות שונות של משרתים

Gazit, Nir, and Eyal Ben-Ari. "Military Violence in Its Own Right: The Microsocial Foundations of Physical Military Violence in Noncombat Situations." *Conflict and Society* 3, no. 1 (2017): 189–207.

Lammers, Cornelis J. "Strikes and Mutinies: A Comparative Study of Organizational Conflicts between Rulers and Ruled." *Administrative Science Quarterly* 14, no. 4 (1969): 558–572.

Soeters, Joseph. *Sociology and Military Studies: Classical and Current Foundations*. Taylor & Francis, 2018.

Levy, Yagil. "Control from Within: How Soldiers Control the Military." *European Journal of International Relations* 23, no. 1 (2017): 192–216.

מול הפיקוד הצבאי הבכיר, הן מעצם הגברת תלותו של הצבא בקבוצה, והן בשל התחושה בקרב חברי הקבוצה שהקרבנותם גבוהה משל אחרים. כושר המיקוח התחזק בשל הנסיבות המיוחדות של המלחמה: הלוחמים חשו שנטל ההקרה מונח על כתפי מעטים, הנדרשים לסיכון חיים ולמשכי שירות ארוכים בעזה. תחושה זו התעצמה לנוכח השיעור הגבוה של לוחמים המזוהים עם הימין ועם הימין הדתי, שלתפיסתם, בהקרבנותם הם מחלצים את המדינה מאסון שנכפה עליה בידי ממשלות תבוסתניות, ואשר הוחרף בשל תרומת השמאל להחלשת הצבא במחאתו נגד הרפורמה המשפטית ובשל תפקוד ראשי הצבא, שבעקבותיו העמיק חוסר האמון של דרגי השטח בפיקוד הצבאי הבכיר.⁷ **לפעולה קולקטיבית זו יש אפוא אופי זהותי ברור, והיא מתנהלת כחלק ממאבק על זהותו של הצבא. מאבק זה מתנהל בישראל זה כעשרים שנה, והוא הוחרף מאוד בשנה שקדמה למלחמת עזה ובמהלכה.**

המקור – המאבק על זהות הצבא

זה כעשרים שנה מתנהלים בצבא מאבקים פנימיים על זהותו.⁸ המאבקים מתפתחים עקב השינוי בהרכבו החברתי של הדרג הלוחם בצבא, המקדם קבוצות הנמצאות מחוץ לליבה ההיסטורית של המעמד הבינוני-חילוני, ובהם מזרחים ממעמד הביניים ומטה, מהגרים מחבר העמים, מאתיופיה וממדינות אחרות, דרוזים, נשים ובעיקר דתיים. בד בבד, הפיכת השירות לבררני באופן גלוי, מאז ראשית שנות האלפיים, מגבירה את כושר המיקוח של קבוצות אלה מול הנהגת הצבא, הגולש לציפייה של קבוצות אלה שזהות הצבא תעוצב מחדש בדמותן.

תפקיד מרכזי במאבק זה יש לאי־שוויון הפנים־צבאי. לכאורה הצבא הוא "צבא עם" החותר לשוויוניות המשולבת בהיתוך זהויות. אך בפועל מעולם לא היה הצבא כזה. מאז הקמתו הוא הסליל קבוצות חברתיות שונות לתפקידים שונים הנבדלים זה מזה במעמדם, ובכך יצר כר פורה להצמחת זהויות נפרדות. ראשיתו של המהלך כבר בשנים הראשונות, עם כינונו של משטר הקב"א, שהסליל מזרחים ואשכנזים למעמדות שונים בצבא.⁹ בעידן החדש, ההסללה האתנו־מעמדית מביאה לנוכחות יתר של המעמד הבינוני-חילוני במערכים הטכנולוגיים היוקרתיים, ולנוכחות יתר של קבוצות שמחוץ למעגל זה בתפקידי הלחימה בצבא היבשה, בעיקר דתיים ומזרחים מסורתיים, ובפרט בתפקידי שיטור בגדה. ההסללה משולבת בהתפתחות רשתות מוסדיות זהותיות. היחידות המיוחדות והיחידות המשלבות אמצעים טכנולוגיים עם הפעלה קינטית מערבות בין הזהויות.

הסללה זו מעוררת מתחים חברתיים ומעצימה מאבקים על זהות הצבא, משום שמובלעות זהויות שונות בצבא מפתחות מערכות קודים אתנו־צבאיות המנסחות צידוקים מבוססי זהות להפעלת האלימות הצבאית. קודים אלה עשויים לסטות מפקודות הצבא וממערכת ערכיו המוצהרים, משום שהם נובעים מדפוס זהותי המאמץ פרשנות שונה כלפי האלימות הצבאית ודפוסיה הראויים. מאבקי הזהות מועצמים עוד יותר ומגבירים מעורבות של קבוצות חברתיות אזרחיות בצבא לאור זליגתה של פוליטיקת הזהויות מהחברה לצבא. קבוצות חברתיות בתוך הצבא אף מנהלות דיאלוג ישיר ועקיף עם קבוצות מחוץ לצבא. יכולתן לפתח קודים אתנו־צבאיים הקוראים תיגר על אלה של הפיקוד הבכיר מתעצמת ככל ששחקנים חוץ־צבאיים מתערבים בנעשה בצבא, דוגמת המוסדות החרד"ליים או הפוליטיקאים של מפלגת עוצמה יהודית.

7 ראו סקר משרתי מילואים: סיבוני, גבי, וקובי מיכאל. **סוגיות האמון בדרגי הפיקוד וביכולות צה"ל במבחן הדמוגרפיה של מערך המילואים**. מכון משגב, ספטמבר 2024. <https://www.civil-military-studies.org.il/wp-content/uploads/2024/09/siboni-and-michael.pdf>

8 לוי, יגיל. **המאבק על זהות הצבא**. הוצג בכנס יחסי צבא, חברה ופוליטיקה בצל מלחמה שלא די לה, האוניברסיטה הפתוחה, 21 בינואר 2025, <https://www.youtube.com/watch?v=Bmsw1o8ifDQ>

9 לרר, זאב. **הקוד האתני – קב"א, מזרחים, אשכנזים**. הקיבוץ המאוחד, 2021.

כרונולוגית, מאבקי זהות אלה החלו עם הופעתו של הקול החרד"לי, שלאחר ההתנתקות (2005) ביקש להשפיע על הצבא ואף לעצבו כצבא החותר לניצחון כערך עליון. על רקע זה המגזר החרד"לי אף העניק רוח גבית ל"התקוממות לוחמי הצווארון הכחול" שצומת מרכזי להתהוותה הוא פרשת אלאור אזריה (2016), שבה נקרא תיגר על הקוד האתי של הצבא. למאבקים אלה יש לשייך גם את מחאת אנשי ונשות המילואים נגד הרפורמה המשפטית (2023), שבין היתר כוונה למאבק על זהות הצבא בדמוקרטיה, כנאמן למשפט ולנורמות דמוקרטיות. המפגש בין מאבק זה לאירועי שבעה באוקטובר ולמלחמה שנפתחה בעקבותיהם העצים את עוצמת הקול החרד"לי במהלך המלחמה (דוגמת שיח השיבה לגוש קטיף שצמח מהחיילים והתפשט למערכת הפוליטית) ואת התקוממות לוחמי הצווארון הכחול (דוגמת הגאווה ברשתות החברתיות על הרס מבנים).

הואיל ולפנינו, כאמור, התנגשות בין מערכות שונות של קודים אתנו-צבאיים, ענידת תג משיח היא לכאורה הפרת משמעת, אבל היא אינה רק ביטוי לזהות האישית ולאמונה הפרטית של החיילים העונדים אותו, אלא היא סמל למרד קולקטיבי של קבוצה החותרת להחליף את המדינה במקור סמכות דתי-משיחי.¹⁰ זאת כשם שביזה אינה רק עבירת משמעת, אלא ביטוי לנקמה ולסמל הניצחון המוחלט, ערכים המקודמים כחלק מזהותם של חלק מלוחמי היבשה. בניגוד לכך, צוותי האוויר אינם מתקוממים כנגד תפקידם בהפצצות מהאוויר של בנייני מגורים, משום שפעולה זו תואמת את הקוד הזהותי שלהם, המבוסס על היצמדות לקודים המשפטיים הפורמליים. הצדקות פרשניות סקטוריאליות מקבלות משנה תוקף כאשר השיח הציבורי כמעט ואינו נדרש לדיון על מטרותיה של המלחמה ועל אופני התנהלותה, ובכך אינו מאתגר דפוסי התנהגות חריגים ואת יחס הפיקוד הצבאי אליהם, ולכן מותר מקום לדינמיקות א-פורמליות של התערבות גורמים חיצוניים בנעשה בצבא.

הסללה מעודדת אפוא פיתוח והפגנה של זהויות ייחודיות המקדמות קודי פעולה צבאיים מוטי פרשנות המבוססת על זהות קבוצתית. לאורך השנים כשל הצבא בהבנת התהליך והעדיף למסגר זאת כאירועי הפרת משמעת, כפי שהציע גם צוות ברוך ואף אֶפְשֶׁר חדירת מקורות סמכות חיצוניים-זהותיים לתוך הפרקטיקה הצבאית (בראש ובראשונה הוא כשל למנוע חדירה של סמכויות דתיות לניהול הצבא).¹¹ כשל זה האיץ את ערעורה של ההיררכיה הפיקודית והעצים את מאבקי הזהות, וחוזר חלילה. הכשל מוחרף במהלך המלחמה הנוכחית, בפרט כאשר הפיקוד הבכיר מתפקד בסיטואציה של משבר אמון חריף. יתר על כן, מערך חיל החינוך, שמצופה ממנו לעצב את סדר היום האתי של הצבא, חווה שקיעה מתמשכת, ובמלחמה זו הוא אף נשטף בזרם התהליכים המערערים את הסדר הצבאי, ובראשם מתן לגיטימציה לרגש הנקמה.¹²

ערעור ההיררכיה הפנים-צבאית עקב נסיבות המלחמה

ההסללה של זהויות חברתיות בישראל אל תוך המרחבים הצבאיים הניחה כר פורה להחדרת קודים חיצוניים של זהויות אל הפרקטיקה הצבאית. ליתר דיוק, היא אפשרה מרחב של מיקוח על אופיים של קודים אלה בין סוכני זהות חוץ-צבאיים לבין הממסד הצבאי. אנו טוענים כי מאז שבעה באוקטובר התחוללה סדרת תהליכים שהעצימו והחריפו את הניסיונות לכפות קודים חיצוניים של זהויות על אופן הפעולה הצבאי, תהליכים שהגיעו לשיאם בקריסת הסדר הצבאי-מדינתי.

10 קרמר, איתמר. "הפאץ' משיח' על מדי צה"ל הוא סמל המרי העכשווי נגד המדינה." **בתלם**, 5 באוגוסט 2024. <https://telem.berl.org.il/10756>

11 לוי, יגיל, **המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל**. עם עובד, 2015.

12 קשתי, אור, וגילי איזיקוביץ. "נביא אש בחומותיך עזה": שיח הנקמה חילחל גם לאסופת שירה שמפרסם צה"ל. **מוסף הארץ**, 26 במרץ 2024.

קריסה זו באה לידי ביטוי במגוון תופעות: פירוק מערכת השליטה הצבאית בימים הראשונים ללחימה, התארגנותן של יחידות סמי-צבאיות ספונטניות, פתיחת שערי הצבא לשחקנים אזרחיים ופרטיים שסיפקו חלק מצרכיו, ואולי אף התערערות האמון בפיקוד הצבאי, כפי שניתן לראות ביחסו של הדרג הפוליטי אליו.

בתוך קריסתו הרחבה של הסדר המדינתי-צבאי נפתח מרחב הזדמנות להחלת קודים זהותיים על אופן הפעלת הכוח, שהתעצב במתכונת סמי-מיליציונית ושבתית בעקבות קריסה זו. כך למשל, שיח הנקמה שנע משולי התרבות הפוליטית והצבאית אל המרכז ולבש במלחמה ביטויים מעשיים, מגלם את שובו של הסדר המיליציוני, השבטי, המשפחתי.¹³ ביטוי מובהק להתפתחות הסדר המשפחתי במהלך המלחמה הוא ריבוי ההתארגנויות של צוותי חפ"ק על בסיס בני משפחה וחברים.¹⁴ אם נוסיף לכך את שאר התופעות החריגות, הרי שהתחולל כאן מעבר מ"אלימות מאורגנת", שהיא יסוד קיומו של הצבא, לאלימות בלתי מאורגנת ש"לבשה מדים".¹⁵

בנסיבות של שיח זהותי, התמה של קריסת הסדר המדינתי אף פורשה בכמה צורות בידי קבוצות שונות שלקחו חלק בלחימה. מנקודת המבט של הקבוצה החרד"לית, תופעה זו נתפסה כהזדמנות המצדיקה את הביקורת רבת השנים של קבוצה זו על חולשתם של ההנהגה הפוליטית והפיקוד הצבאי הבכיר.

התחושה של קריסת הסדר העצימה יסודות הטבועים בתרבות הצבאית שהתגבשו עוד לפני המלחמה, כמו חיזוק האוטונומיה של יחידות הדרג הטקטי. אוטונומיה זו אף נעטפת בערך שהצבא מעניק לאלתור עוד משחר היווסדו.¹⁶

אין זה נכון, כפי שנהגה גם ועדת ברוך, לדון בלחימה בעזה בנפרד מהלחימה בשטחים. לא רק שאופי המשימה בשטחים מחזק התפתחות מורכבת של זהויות, אלא בזירה זו גם מתפתחת זה שנים אלימות חיילים וכישלון להטיל חוק על המתנחלים. זוהי תוצאה של טשטוש הגבולות בין קהילות המתנחלים לצבא ושל ההטיה האידיאולוגית של היחידות הפרוסות בגדה, שבהן שיעור גבוה של חיילים דתיים ומתנחלים.¹⁷ בזירה זו, הצבא אף לא ממש את כלי המשמעת שעומדים לרשותו. לראיה: בשנים 2018–2022, הסיכוי שחייל יעמוד לדין בעקבות תלונה שעניינה הריגת פלסטיני בגדה המערבית הוא נמוך ועומד על 0.4% בלבד, כלומר מקרה אחד של העמדה לדין מתוך 219 מקרי הרג שהובאו לידיעת הצבא.¹⁸ סביר ששיעור זה אף ירד בשנים 2023–2024. זליגת דפוסי התנהגות מהגדה לעזה היא מהלך בלתי נמנע. אפשר אף שליקויי מוסר הקיימים בצבא המתמודד עם שליטה ארוכת שנים על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים התעצמו במלחמה זו, ובעצם עם קריסת הסדר הקיים קרסה גם חומת העשן שהפרידה בין החברה בישראל ובין המציאות בגדה.

לבסוף, איננו פטורים מלשאול אם אכן מדובר במהלך תוצאתי של ערעור ההיררכיה, ואם אין כאן מהלך, מחושב או לא, של האצלת סמכות (delegation) מהפיקוד הבכיר אל היחידות הטקטיות בדרך של עמעום פקודות, השלמה עם התנהגות פורקת עול ואפילו עידודה כחלק מ"רוח הקרב" הנדרשת (דוגמת שיח הנקמה). כל זאת, לא רק כדי לשמר את רוח הלחימה של הצבא, אלא גם

Siniša Malešević, *Why humans fight: The social dynamics of close-range violence*. Cambridge 13 University Press, 2022, p. 182.

14 חזני, אסף. **כזה וכזה תאכל חרב**. הוצאת עברית, 2024, עמ' 71–72.

15 שם, עמ' 60.

Horowitz, Dan. "The Israeli Concept of National Security." In *The Middle East: Sociology of 16 "Developing Societies"*, edited by Talal Asad and Roger Owen, 17–19. Palgrave, 1983.

17 ראו לוי, יגיל. "המשבריות של צבא השיטור: כיצד התהוותה התשתית לפעולה אוטונומית של הצבא בגדה." **סוציולוגיה ישראלית** כ"ד, מס' 2 (2023): 264–273.

18 יש דין, אכיפת חוק על חיילים החשודים בפגיעה בפלסטינים וברכושם, סיכום נתוני 2018–2022, <https://bit.ly/411A0qC>, 2024.

להסיר אחריות מהפיקוד הבכיר בדרך של סימון סטיות מכוונות כסטיות משמעתיות. אפשר שרוח המיליציה, שכנגדה התריע הרמטכ"ל גדי איזנקוט בעיצומה של פרשת אזריה, הפכה לכזו התורמת לקידום ערך "הניצחון" במלחמה הנוכחית. בראייה זו, שחיקת המשמעת הצבאית אינה ביטוי לשחיקת המשילות הצבאית, אלא היא המשילות החדשה, ולכך השלכות מרחיקות לכת על עקרונות פעולת הצבא בדמוקרטיה מתוקנת, כפי שנראה בהמשך.

סיכום – ערעור ההיררכיה

בסיכומו של דבר, אין זה נכון לתפוס את התופעות החריגות שבאו לידי ביטוי במלחמה בעזה וגם בזירות אחרות כבעיות משמעת. לפנינו לא פחות מאשר **קריסה הדרגתית של ההיררכיה הצבאית ושל המשילות הפנים-צבאית הנובעת ממנה**, ובהיעדר התמודדות עימה **היא עתידה להחמיר**. אפשר שצומח "סדר צבאי" חדש, אבל הוא חורג מהמוסכמות האוניברסליות הנוגעות לאופייה הנכון של ההיררכיה הצבאית, באשר היא. הצבא מתקשה להתמודד עם הבעיה, ולכן ממסגר אותה כבעיית משמעת של יחידות ופרטים. מסגור זה נתפס לסימפטומים ולא למהות, ובמיקוד הטיפול בסימפטומים הוא אף עתיד להחריף את הבעיה המהותית. יתרה מזאת, אפשר שמיקוד הדיון במשמעת הוא מעין הסחה, כלפי פנים (הארגון) וכלפי חוץ (הציבור), מהבעיות המהותיות. בחלק הבא נניח מתווה לדפוסי התמודדות ופעולה ההכרחיים לבלימת ערעור זה.

הנחות היסוד לדרכי התמודדות

1. התופעות הבעייתיות שבאו לידי ביטוי במלחמה בעזה אינן בעיות משמעת בפני עצמן, אלא סימפטום לבעיות עמוקות יותר, ובמרכזן התפתחותם של מאבקי זהות פנים-צבאיים, עד כדי ערעורה של ההיררכיה הצבאית.
2. המחויבות של צוות החוקרים והחוקרות שפיתחו את התובנות במסמך זה אינה בהכרח לשיפור דרכי הפעולה של הצבא כדי שיהיה יעיל יותר, אלא לשימורם של הדמוקרטיה ושל ערכי המוסר של החברה בישראל, שבשמם הצבא מבצע את משימותיו. מחויבות זו אינה נגזרת מהבחנות שבין שמאל לימין או מותנית בהן, אלא יש לה מעמד אוניברסלי לתפקודו של צבא במדינה מתוקנת.
3. ההיררכיה האחודה של הצבא היא ערך מדינתי דמוקרטי מהותי, ולא רק ערך בירוקרטי צבאי. אין משמעות לשליטתה של קהילת האזרחים על הצבא באמצעות המוסדות הנבחרים, אם: (א) מפקדי הצבא בדרגים שונים נהנים מאוטונומיה יתרה המאפשרת להם לסטות מהנחיות הדרג הפוליטי הנבחר; (ב) יחידות צבאיות עלולות לפעול בזיקה לצרכים או לערכים של קבוצות פוליטיות שונות, ולא בהתאם להנחיות הפיקוד הבכיר; (ג) הדרג הפוליטי הנבחר עשוי להימנע מקבלת החלטות מחשש שמא לא ימולאו בידי הצבא או חלק מיחידותיו.
4. בין שהתופעות החריגות מעצימות את אי-מוסריותו של הצבא או הופכות אותו לצבא מוסרי פחות (הגדרה שפרשנותה שנויה במחלוקת פוליטית), תהליכים אלה מאיימים להרחיק מהצבא עוד יותר את המעמד הבינוני החילוני, מה שיגביר את התרחקות הצבא ממרכז כוח משמעותי ששילובו בצבא הוא מרכיב חיוני בלגיטימיות של מודל גיוס החובה ובשימורו.
5. התופעות החריגות אינן חותרות רק תחת ההיררכיה הצבאית ומזיקות לצבא, אלא יש להן גם מחיר חברתי: הן הפכו לוחמים למבוקשי מעצר בעולם, הגבירו תופעות של פוסט-טראומה שחלקן מוסברות כמעין "פציעה מוסרית" וכתחליף לסרבנות, והגבירו פגיעות של חיילים עקב תאונות מבצעיות וירי דו-צדדי. זאת, עוד בטרם נאמדה ההשפעה שיש לאלימות בלתי נשלטת שמפעילים חיילים על דפוסי התנהגותם בחיים האזרחיים.

דרכי התמודדות ופעולה מוצעות

1. בראש ובראשונה, יש לחזק את המחויבות הצבאית לפעולה בהתאם לנורמות המשפט הבין-לאומי ולאכוף את כלליה על הלוחמים ועל דפוסי הלחימה.
2. על החברה האזרחית והכנסת לעקוב ביתר תשומת לב אחר תהליכים המתרחשים בצבא ולא להשאירם לטיפול בלעדי של הארגון. על החברה האזרחית לעודד את הצבא להכיר במציאות המתהווה ולא לאפשר לפיקוד הבכיר למסגר אותה בתחושות של כשלי משמעת הנובעים משחיקה מבצעית. זאת בפרט שתהליכים אלה לא צמחו מאליהם, אלא הם תוצר של שנות התעלמות והזנחה של הפיקוד הבכיר למתחולל בשורותיו. תנאי להתמודדות עם הבעיה הוא אפוא הכרה בה ומחויבות להתמודד עימה. מעורבות החברה האזרחית בנעשה בצבא אינה מתממשת באמצעות חדירה אליו והתערבות בנעשה בו, אלא באמצעות פעולה גלויה במרחב הציבורי.
3. צעד חיוני לבלימת התהליך הוא סימון מחודש והגבהה של הגבולות בין הצבא למערכת הפוליטית מצד המערכת הפוליטית, כלומר:
 - 3.1. סכירת התערבות של פוליטיקאים בתהליכי משמעת פנים-צבאיים, תהליך שהתפתח והתפשט מאז פרשת אזריה.
 - 3.2. שיקום האוטונומיה המקצועית של הצבא לעצב את הדרכים שבהן הוא מממש את מדיניות הדרג הפוליטי (ובהן גם תהליכי משמוע). כך למשל החלטת המטכ"ל להשעות חיילים שחיללו מסגד בג'נין, אינה נושא לדיון בקבינט.
 - 3.3. ביצור הפיקוח הפרלמנטרי על הצבא, בפרט באמצעות ועדת החוץ והביטחון, כזירה המרכזית שבה יכולים פוליטיקאים משמאל וימין להשפיע על התנהלות הצבא באופן ממוסד ושקוף, ולא דרך התערבות הנסתרת מהעין, שלא אחת גם עוקפת את ההיררכיה הפיקודית.
4. סימון מחודש והגבהה של הגבולות בין הצבא לבין המערכת הפוליטית באמצעות המערכת הצבאית ובגיבוי המערכת האזרחית צריך לקבל ביטוי במהלכים הבאים:
 - 4.1. הפקדת העיסוק בחינוך בידי חיל החינוך, באמצעות פיצולו הנוכחי לשלוש זירות – חיל החינוך, ענף הזהות והתודעה היהודית שבשליטת אכ"א, והרבנות הצבאית (באמצעות מערך רבני השדה, שיש לשלול את תפקידיו החינוכיים). על חיל החינוך להימנע מהפרטת משימותיו לעמותות שלהן סדר יום אידאולוגי.
 - 4.2. הלאמת המכינות הקדם-צבאיות המעצימות את מיסוד ההסללה הזהותית בצבא.
 - 4.3. הפסקה מלאה של הישענות צבאית על חסויות וגיוס תרומות פרטיות, שלא אחת מתרגמות לציפייה להשפעה אידיאולוגית, גם אם עקיפה. אם הצבא נזקק לתרומות, עליו לגייס אותן באופן ממוסד ומרוכז בלבד.
5. שילוב של חיילים וחיילות מזהויות שונות ככל הניתן ביחידות משותפות. תנאי הכרחי לכך הוא מניעת הקמתן של מסגרות הומוגניות. מנקודת מבט זו, הקמתה של חטיבת "חשמונאים" החרדית וההומוגנית, אינה אלא תוספת זרדים ניכרת לבעירה קיימת. המחקר הסוציולוגי הצביע זה מכבר על הסכנות בהתפתחות יחידות הומוגניות, ובהן הפרות משמעת, התנגדות להיררכיה הפיקודית, קידום מטרות שאינן עולות בקנה אחד עם מטרות הדרג הממונה, קושי לחקור אי-סדרים בשל שיבוש הדיווחים שיוצאים מהיחידה ועוד.¹⁹ כשלים אלה כבר

Winslow, Donna. "Misplaced loyalties: The role of military culture in the breakdown of discipline 19 in peace operations." *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie* 35, no. 3 (1998): 345-367.

התפתחו בגדוד "נצח יהודה". לכן גם שילוב חרדים בצבא ראוי שייעשה באופן שלא יחרוג מהמוגניות עד לרמת הפלוגה, וגם זאת כרע הכרחי.²⁰

6. מניעת קידום של קצינים החותרים בגלוי תחת מערכת הקודים המוצהרת של הצבא, יהיו הישגיהם הצבאיים אשר יהיו.

7. העצמת תהליכי המשמיע וההתמודדות עם שחיקה ברוח המלצת הצוות של האלוף ברוך הן צעדים הכרחיים לצד הצעדים המוצעים כאן ואינן תחליף להם. כחלק מכך, יש לערוך חקירות נמרצות על הפרת פקודות הגולשות לכדי פשעי מלחמה של לוחמים ולוחמות במהלך המלחמה בעזה, לצד זירות לחימה נוספות, ולהעמיד לוחמים ולוחמות לדין, בהתאם לממצאי החקירה.

סיכום

הצבא נהיה לזירה של מאבקי זהות שמקורם בתהליכים החיצוניים לצבא ובתהליכים פנים-ארגוניים. אלה יוצרים בעיות משמעת, אך בעיות אלה אינן אלא סימפטומים לתהליכים עמוקים יותר. מה שקורס הוא תפקיד הצבא במדינה מתוקנת, החורג מבעיה פנים-צבאית. חובת החברה האזרחית להתגייס לשינוי הנדרש, בדיוק כפי שהתגייסה למאמץ המלחמתי. הצלחתו של תהליך השינוי תלויה בפעולה משותפת של הפיקוד הבכיר והחברה האזרחית.

20 ראו יגיל, לוי ועפרה בן ישי, מתווה עקרוני לגיוס חרדים - הצעה למדיניות מנחה ולקווי פעולה מחלצים, מכון האוניברסיטה הפתוחה לחקר יחסי חברה-צבא, 2024 https://www.openu.ac.il/Lists/.MediaServer_Documents/civil_military/Orthodox.pdf

ליצירת קשר

פרופ' יגיל לוי

Yagil.levy@gmail.com

ד"ר זאב לרר

lehrer.z@gmail.com